
Fakamatala Fakata‘u 2012-13

‘Ofisi ‘o e Komisiona ki he Va mo e Kakai

Talamu'aki

Ko e fakamatala fakata'u pe 'eni hono fitu 'a e 'Ofisi 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai, neongo ko e ta'u 'eni 'e 13 mei hono fokotu'u. Kuo tataki mai 'a e ngaue ni talu hono fokotu'u 'o e 'ofisi ni 'e ha Komisiona 'e toko ua, kau Komisiona Le'ole'o 'e toko tolu mo e kau 'ofisa le'ole'o 'e toko tolu.

'Oku makehe 'a e fotunga 'o e lipooti ni, 'i he feinga ke fakamatala'i 'a e ngaahi liliu kuo hoko mo hanga atu ki ai 'a e 'ofisi, talu hono fokotu'u 'i he 2001.

Ko e taimi mo e ngaue lahi, na'e nofotaha ki ai 'a e tokanga 'a e 'ofisi ni ke fakaa'u atu honau le'o ki he Pule'anga, ngaahi sino pe komiti, mo e kau ma'u mafai, 'o e Pule'anga, ne fatongia 'aki 'a e ngaahi fokotu'utu'u ki he ngaahi liliu ki he ngaue fakapule'anga, ke tokoni atu ki ha faitu'utu'uni ki hono fokotu'u ha 'ofisi 'oku fe'unga mo taau ke ne siofi mo e fakatotolo'i ha ngaue kovi, faitu'utu'uni hala mo e ta'efaitotonu.

Na'e a'u foki 'o fakahu atu 'a e lipooti ki Falealea, 'i he feinga ke fokotu'u ha 'ofisi 'oku taau.

'Oku toe fakamamafa'i heni 'a e matu'aki mahu'inga ke tau'ataina 'a e 'ofisi mei ha fa'ahinga pule'ia mei ha mafai kehe. Ke fai 'o hange koia kuo fokotu'u mai ke pule'i 'a e Ombudsman 'e he Komisoni Pule Lelei, ko e fakahелеleu ia mo e kaunoa 'i he mafai mo e ngaue 'a e Ombudsman, pea fepaki 'aupito mo e fakakaukau 'o e ngaue mo fakatotolo tau'ataina 'a e Ombudsman.

Ko e leleitaha ma'a Tonga he tu'unga ko 'eni, ko hano toe fakalelei'i mo fakamakalohi 'a e fa'unga 'o e 'Ofisi 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai, pea monomono mo e lao ke malohi mo mahino ange pea ke hoko ko e 'Ofisi 'o e Ombudsman.

'Aisea H. Taumoepeau SC
Komisiona

‘Ofisi ‘o e Komisiona kihe Va mo e Kakai

Ko e Komisiona ki he Va mo e Kakai, ko ha sino tau‘ataina na‘e fokotu‘u ‘i he 2001 ke faka‘ai‘ai, poupou‘i mo fakapapau‘i ‘oku lelei ‘a e faifatongia, founa pule‘i ‘o e ngaue (taau, vave mo anga-ngofua), pea tokoni foki ‘i hono teke ‘a e taliui ki he lao, ‘i he loto‘i pule‘anga.

Ko homau fatongia, ke tokoni‘i ‘a e ngaahi potungaue mo e ngaahi kautaha ‘a e Pule‘anga, ‘a ee ‘oku ‘i he malumalu ‘o e Lao ki he Komisiona ki he Va mo e Kakai 2001, ke nau ‘ilo‘i mo fakahoko honau fatongia totonu ki he kakai ‘o e fonua, fakahoko totonu mo lelei ‘a e fatongia ko ia, ‘o talangofua ki he lao mo e ngaahi founa ngaue mo e founa pule‘i ngaue lelei kuo tu‘utu‘uni ‘e he Lao.

‘Oku mau tau‘ataina mei he pule‘i ‘e he sino fakahokongaue ‘o e Pule‘anga pea taliui ki he kakai ‘i he malumalu ‘o e Tu‘i ‘i he Fakataha Tokoni (fiema‘u ke liliu, koe‘uhi kuo fakahoko ‘a e liliu ki he fa‘unga pule‘anga koia ‘o e 2010).

Ko e ‘uhinga ‘o e Ombudsman, ko e “taukapo ma‘ae kakai” pe “fakafofonga ‘o e kakai”. Na‘e fokotu‘u ‘a e ‘Ofisi ni ‘aki ‘a e Lao mei Fale Alea ko e Lao ‘o e Komisoni ki he Va mo e Kakai 2001.

‘Oku muimui-ofi ‘a e fa‘unga ngaue ‘a e ‘Ofisi ‘o e Komisiona ki he Va mo e Kakai, pea tatau pe mo e ngaahi ‘ofisi lalahi mo iiki ‘i he tapa kehekehe ‘o mamani, ‘i he fa‘unga na‘e fuofua fokotu‘u ‘i Sueteni ‘i he 1809, pea tuku‘au mai ki onopooni. Ko e tefito‘i taumu‘a ngaue ‘a e sino ko ‘eni ko hono fakatotolo‘i ‘a e launga tupu mei ha ta‘efiemalie ‘a e kakai ki he fakahoko fatongia, founa pule‘i, pe faitu‘utu‘uni pe ngaue ‘a e ngaahi potungaue mo e ngaahi kautaha ‘a e Pule‘anga. ‘Oku mau fakahoko ‘a e ngaue tatau mo ia ‘oku fakahoko ‘e he ngaahi ‘ofisi tali mo fakatotolo launga ‘oku ‘iloa lahiange ‘i mamani ko e ‘Ofisi ‘o e Ombudsman.

Na‘e fakaofiofi hono fatu ‘o e Lao Komisiona ki he Va mo e Kakai 2001 ‘i he Lao Ombudsman ‘a Nu‘usila 1975. ‘I he ‘aho ni kuo longomo‘ui, pea lavame‘a ‘a e ngaue faka-Ombudsman ‘i he

tapa kehekehe ‘o mamani, ‘o hoko ko ha matapa faingofua, pea ‘ikai fu‘u fakamole taimi pe pa‘anga ke toe vakai‘i ‘aki ha ta‘efiemalie mei he kakai. ‘Oku laka hake he ngaahi ‘ofisi faka-Ombudsman ‘e 200 ‘oku memipa ‘i he sino faka-mamani lahi ‘oku ‘iloa ko e International Ombudsman Institute (IOI), ‘o kau ai ‘a e ‘ofisi ko ‘eni ma‘a Tonga.

‘Oku ‘i ai ‘a e totonu ‘a e tangata‘i/feFINE‘ifonua kotoa pe ‘o Tonga pe ko ha taha ‘oku ‘i Tonga ke launga mai ki he ‘ofisi ni. Ko e konga lahitaha homau fatongia ‘oku fekau‘aki mo e ngaue ki he launga. ‘Oku mau tui ko e launga ko e taha ia ‘o e ngaahi faka‘ilonga (feedback) leleitaha ‘e lava ai ke ‘ilo ‘a e tu‘unga ‘o e faifatongia ‘a ha potungaue. Ko e ‘uhinga ia ‘oku mau pou pou‘i mo faka‘ai‘ai ai ‘a e ngaahi va‘a ngaue ‘o e Pule‘anga ke fokotu‘u ha va‘a tali launga ‘i he‘enau ngaahi potungaue takitaha, koe‘uhi ke nau lava ‘o tokanga‘i mo ngaue‘aki ‘a e ngaahi fakamatala ‘oku ‘omai ‘e he ngaahi launga, ke fakalelei‘i mo tokoni ki hono fakalakalaka ‘enau ngaue.

“Ko ‘emau tefito‘i taumu‘a ke fakalelei‘i ‘a e founga fakahoko fatongia ‘a e ngaahi potungaue ‘a e Pule‘anga ki he kakai, pea ‘oku ho‘ata mai ‘a e taumu‘a ko ia ‘i he‘emau kaveinga ngaue.”

Visione

Ke hoko ‘o makatuliki ‘a e potupotu-tatau, faitotonu, taliui ki he lao, faifatongia lelei mo vave, ‘i he fakahokongaue mo e fa‘unga pule ‘o e ngaahi potungaue ‘a e Pule‘anga Tonga.

Taumu‘a

Ke faka‘ai‘ai ‘a e faifatongia lelei mo e fa‘unga ngaue lelei ‘i he ngaahi potungaue mo e ngaahi kautaha ‘a e Pule‘anga, pea ke uho‘aki mo fisikitu‘a ‘a e pule lelei mo e faitotonu.

Ngaahi Kaveinga Ngaue

- (a) Ke tokoni‘i ‘a e faifatongia ‘a e ngaahi potungaue mo e ngaahi kautaha ‘a e pule‘anga ke lava ‘o fakalelei‘i ‘enau ngaahi tonounou, pea fakalelei‘i foki mo ‘enau fakahoko fatongia.
- (b) Ke hoko ko ha ngaue‘anga ola lelei mo lavame‘a
- (c) Ke faingofua ‘a e fengaue‘aki mo e kakai, pea vave mo ola ‘a e ngaue ki he launga
- (d) Ke hoko ko e fa‘ifa‘itaki‘anga ‘o e fakahoko fatongia ki he kakai.

Ngaahi makatu‘unga mahu‘inga ‘o ‘emau faifatongia

‘I he me‘a kotoa pe te mau fai, te mau feinga, ke;

- (a) Potupotu-tatau, pea fakahoko ‘i he angatotonu mo e ta‘efilifilimanako;

-
- (b) Fakahoko lelei homau fatongia 'i he founa faka'apa'apa ki he toko taha kotoa pe;
- (c) Ngaue lelei'aki mo fakapotopoto'i 'a e ngaahi koloa mo e naunau kotoa pe 'a e Pule'anga; pea
- (d) Fakapapau'i 'oku 'ataa 'emau ngaue mo e tokoni ki he toko taha kotoa pe.

Tukupa 'o 'emau faifatongia

'Oku mau tukupa te mau 'oange 'a e tokanga fe'unga mo vakai'i fakamaatoato 'a e launga kotoa pe 'e a'utaki mai kiate kimautolu. Hili hano vakai'i lelei pea mau tu'utu'uni ke fakahoko ha fakatotolo ki he launga ko ia, te mau fakahoko ia 'i he vavetaha pea 'i he taimi nounoutaha 'e ala lava, 'i he founa ta'efilifilimanako mo tau'ataina. Pea kapau ko ha launga 'oku mau pehe 'oku 'ikai ke 'i ai ha makatu'unga fe'unga ke toe hoko atu ki ai ha fakatotolo, te mau fakaha atu 'a e 'uhinga pe ngaahi 'uhinga kuo mau fai ai 'a e tu'utu'uni ko ia. Pea kapau 'oku 'i ai ha to e founa kehe 'e lava ke ngaue'aki ki hono vakai'i ha launga, te mau fakaha atu 'a e founa ko ia.

'Oku 'ataa homau 'ofisi ki ha kakai 'oku fiema'u tokoni, pea neongo 'oku fakamahino 'e he Lao Komisiona ki he Va mo e Kakai 2001 'a e siakale ngaue mo e mafai 'o e Komisiona, ka 'o kapau te mau ala fai ha tokoni, te mau tokoni.

Kau Ngaue

Na'e kei hoko atu e tataki 'o e ngaue 'a e 'Ofisi 'e Sateki Hopoate 'Ahio, ko e Komisiona Le'ole'o mei Sune 29, 2012 hili ia 'ene fakahoko fatongia ko e 'Ofisa Pule mei Sanuali 30, 2012. Ko e toenga 'o e kau ngaue ko Pilimisolo L. Tamo'ua, 'Ofisa Fakatotolo Ma'olunga pea tokoni 'a Ma'afu Tonga, Mo'onia F. Taufu, 'Ofisa Fakangaue Faka'ofisi, Lea'asi Tonga, ko e Kalake Komipiuta mo e Tokoni Ngaue 'Ofisi ko Takina Pupu.

Kataki 'o vakai ki he Fakamatala Fakalahi A ki he fakatata ki he 'o e kau ngaue mo e ngaahi tu'unga 'oku nau ma'u.

Ko e ngaahi fatongia 'o e 'Ofisi

'Oku lahi 'a e ngaahi ngaue 'oku fakahoko 'e he 'Ofisi 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai, 'o kau ai 'a e ngaahi tefito'i ngaue ko 'eni.

- Fakalelei va (resolution, conciliation) mo fakatotolo'i 'a e ngaahi launga fekau'aki mo ha faifatongia 'oku 'ikai ke fakafiemalie, kovi pe ta'etotonu, 'a ha potungaue pe kautaha 'a e pule'anga

- ‘oatu ha ngaahi fale‘i taau ki he langa–hake pea fakahinohino ki he ngaahi potungaue pe kautaha ‘a e pule‘anga ‘a e founga pule ngaue lelei mo e founga tali launga
- Tokoni‘i pe fakahinohino ‘a e kakai ‘oku faka‘eke‘eke pe fie‘ilo ki ha‘anau totonu ke launga mai ki he ‘ofisi ni, ‘o tatau he a‘utonu mai, telefoni pe ‘imeili
- Fakahoko mo e ngaahi ako ki hono fakatotolo‘i ‘o ha launga pea mo hono pule‘i mo tokanga‘i ‘a e ngaahi ngaue ki he launga.
- Vakai‘i mo sivi‘i ‘a e ngaahi ngaue ki he launga (customer service audit).

Neongo ko homau fatongia ‘eni kuo ‘osi fakamatala‘i ‘i ‘olunga, ‘oku mahino ne ‘ikai ha ola fe‘unga lolotonga ‘a e ta‘u, koe‘uhi he na‘e kei hokohoko mai hono ta‘etokanga‘i ‘i he ngaahi ta‘u lahi, ‘o ‘ikai ‘omai ha Komisiona – ko ha taha ‘oku taau ‘i he naunau ‘o e ‘ilo pea ngaue ki he mala‘e ‘o e ngaue faka–Ombudsman. Pea ka kei hokohoko atu pe hono ta‘etokanga‘i ‘e hokohoko atu ai pe ‘a e ‘ikai ola lelei ‘o e ngaue.

Folau ngaue ki tu‘apule‘anga

Na‘e kau atu ‘a e Komisiona Le‘ole‘o, Sateki H. ‘Ahio ki he fakataha lahi fakata‘u ua ‘a e Kautaha Fakamamani–lahi ‘o e Ombudsman (International Ombudsman Institute – IOI) ‘i Uelingatoni, Nu‘usila ‘i Novema 8–16, 2012. Na‘e katoanga‘i fakataha ai mo e ta‘u 50 ‘o e ‘Ofisi Ombudsman ‘o Nu‘usila. Na‘e folau atu mo e ‘Ofisa Fakatotolo Ma‘olunga, Pilimisolo L. Tamo‘ua ke fakataukei‘i ‘a e Komisiona Le‘ole‘o fo‘ou ‘i he ngaahi fakataha. Na‘e fakahoko fakataha ai pe mo e ngaahi fakataha fakata‘u ‘a e konifeleni fakafeitu‘u ‘o hange ko e APOR (Australasian Pacific Ombudsman Regional Conference), mo e fakataha fakata‘u hono 4 ‘a e Pacific Ombudsman Alliance (POA).

Ko e faingamalie matu‘aki mahu‘inga ‘eni ‘a ia ‘oku ma‘u faingamalie ai ‘a e kau Komisiona (Ombudsman) mei he tapa kehekehe ‘o mamani ke fevahevahe‘aki ‘enau ngaahi fakakaukau mo e taukei, pea fai ai e feako‘aki mo e fetokoni‘aki, na‘e ‘ikai mei lava ia ‘o ma‘u, pea ma‘u ‘ikai hano totongi, tautautefito ‘a ‘ene ‘aonga ki he ngaue lahi ki hono fa‘ufa‘u ha fa‘unga pule ‘i he ngaue tali mo fakatotolo launga ‘e fe‘unga mo taau mo Tonga mo hono kakai.

Tukupu ke fakatokanga‘i pea ongona ‘e he kau ma‘u mafai

Ko e poupou koia ‘a e Kapineti ke fokotu‘u ‘a e sino fo‘ou pea ke ui ko e Komisoni Pule Lelei, ke ne ma‘u ‘a e mafai ke pule‘i e ngaue ‘a e Komisiona ki he Va mo e Kakai, Komisoni Fakafepaki‘i ‘o e Faihala, ko e matu‘aki fehanga hangai ia ‘o e ‘uhinga, tokateline mo e laumalie ‘o e va‘a ngaue faka–e–me‘asivi ‘o e pule‘anga (integrity system).

Na'a mau ongo'i kuo 'ikai ke 'omai 'e he Pule'anga ha tokanga fe'unga ki he ngaahi fakakaukau kuo fokotu'u atu mei he 'ofisi, pea mau manavasi'i 'aupito 'i he fokotu'u mai mo 'enau poupou malohi ki he Komisoni Pule Lelei. 'I he'emaui tui, kapau 'e fakangofua 'a e Komisoni Pule Lelei ke tu'u, ko e matu'aki ta'e'aonga ia 'a e fa'unga ngaue faka-e-me'asivi ki he faitotonu mo e pule lelei 'i he fonua ni. Na'a mau tui 'oku 'iai homau fatongia ke fai, pea ke fakaongo le'olahi atu 'emaui fakakaukau 'o fekau'aki mo e nunu'a 'o hano tali ke fokotu'u 'a e Komisoni Pule Lelei.

Na'e pau leva hono fakaongo atu 'a e fakakaukau 'a e 'ofisi ni ki he kau taki ma'olunga 'o e pule'anga, kau minisita, kau pule ngaue, kau tokoni pule mo e kau fakaofonga falealea, pea mo e kakai 'o e fonua.

Na'a mau fiefia 'i hono toe fakafoki e ngaahi Lao Fakaangaanga mei falealea hili hono fuofua tepile'i mo alea'i, ke fakafoki ke fai ha laulea ki ai 'a e kakai 'o e fonua (public consultation).

Ne 'i ai e lotomamahi pea matahoa 'i he 'ikai ke fakaafe'i pe ui kimautolu ke mau kau atu ki he kau tokoni ki he Komiti 'a Falealea ki he talatalanoa mo e kakai. Ko e Lao 'eni fekau'aki mo e 'ofisi ni, kae 'osi ange 'oku 'ikai ui kimautolu ke 'i ai ha'amaui lau pe tokoni! Na'e lele 'a e polokalama talatalanoa mo e kakai 'o 'ikai ha 'ilo ki ai 'a e 'ofisi ni.

Neongo ia na'e foki mai 'a e 'Ofisa Fakatotolo Ma'olunga mei he fakataha IOI 'i Uelingatoni, 'oku faka'osi'osi e ngaahi fakataha talanoa mo e kakai, 'o kau ai ki he talatalanoa na'e fakahoko 'i Nukunuku. Na'e fakaongo atu ai 'a e fakakaukau mei he 'ofisi ni, kae tu'u-kaivi 'a e kau memipa 'o e Komiti 'a Falealea, 'o mamafa 'aupito ki he fakaanga'i 'o e tu'unga lolotonga 'o e 'ofisi, mo e ngaahi faka'uhinga 'oku tefito 'i he fakamahamahalō, pea mama'o mei he fatongia 'o ha 'ofisi pehe ni, pea matu'aki hala. Neongo na'e fili ki he Komiti ha kau Minisita, ka na'e 'ikai ke kau ki he ngaahi fakataha ha Minisita, pea 'ikai ha fakaofonga 'o e Potungauē Lao. Ka na'e hoko 'a e talanga koia ke ongona ai 'i he ngalu'ea pea pulusi 'i he ngaahi nusipepa 'a e talanoa ki he fehangaangai 'a e ngaahi fakakaukau 'i he monoaki mai 'o e Komisoni ki he Pule Lelei.

'Oku tui 'a e 'ofisi na'e totonu ke lava e kau fakaofonga 'o e kakai 'o tokoni ki hono fakalelei'i 'o e lao he 'oku 'oatu 'e he pule'anga ki Falealea, 'oku nau memipa ai. Ko e taimi lahi 'oku ongona mai mei he Falealea 'a e fokotu'u pe fakamalanga ke fakapekia, pea tokua 'oku maumautaimi.

Ko e taha foki e me‘a mahu‘inga ke fakatokanga‘i, na‘e ‘ikai ke kau mai ha ‘Eiki Minisita ki he Komiti, neongo na‘e ‘osi fili ki ai e ni‘ihi ‘o e kau minisita, pea ‘ikai foki ke ‘i ai ha fakafofonga ‘o e ‘Ofisi Lao ‘o e Kalauni. ‘I he‘ene pehe, ‘oku faingofua ki ha komiti ‘oku palataha pe ki he kau fakafofonga ‘o e kakai, ke mavahe mei he taumu‘a ‘o e talatalanoa ‘o kemipeini. Ko e founa na‘a nau fakahoko, tokua, ko e ‘osi pe talatalanoa, pea fakahikinima‘i e kau fakataha, pe ‘oku nau loto ke fakapekia e lao koia pe fakalelei‘i. ‘Oku tui ‘a e ‘ofisi ni ko e kaveinga ‘o ha talatalanoa pehee ni, ko e tanaki ‘o e ngaahi fakakaukau ‘a e kakai ‘o e fonua, ke tokoni ki hono siofi ‘o e Lao, ka ‘oku ‘ikai ko hono paloti‘i mo ‘ai ke hikinima fakahaloto ‘a e kakai.

Makehe mei ai, na‘e hoko ‘a e polokalama talatalanoa mo e kakai ko ha matapa ia ke fakahu atu ai ha lipooti mo e fakakaukau ‘a e ‘ofisi ‘o fekau‘aki mo e kaveinga ni ‘o fakahangatonu ki Falealea. Kapau na‘e ‘ikai ke toe fakafoki mei Falealea ke fai ha talatalanoa ki ai, na‘e mei ‘ikai ke ‘iai ha faingamalie ke ‘oatu ai pea onгона e fakakaukau ‘a e ‘ofisi ni.

Ko e lipooti koia ki he Komiti Tu‘uma‘u ‘a e Falealea ‘i he Lao, ko ha makamaile ia ki he ngaue ‘a e ki‘i ‘ofisi ni, pea ko e ‘uluaki lipooti ia ‘o fakaha ‘a ‘emau fakakaukau ‘i ha kaveinga mamafa pehe ni – ko e fa‘u lao, tukukehe ange ‘a e lipooti angamaheni hange ko e fakamatala fakata‘u. Pea ‘oku ho‘ata mai heni ‘a e mahu‘inga ke hokohoko atu ‘a e tu‘u tau‘ataina ‘a e ‘ofisi pehe ni mei hono pule‘i pe uesia ‘e he Va‘a Fakahokongaue (Executive).

Ko e ola fakafiefia na‘e muimui ofi mai, hili ia ha kamata malohi ‘a e alea ‘i Falealea, pea lototo ‘a e pule‘anga ke holomui ‘a e Lao Fakaangaanga ki he Komisoni ‘o e Pule Lelei.

‘Oku mau tui na‘e ‘aonga pe si‘emau le‘o ‘ofisi!

Ko e lipooti ki he Komiti Tu‘uma‘u ‘a Falealea ki he Lao

Na‘e fatu ‘a e lipooti ko ‘eni ‘i Tisema 2012 koe‘uhi ‘oku tui ‘a e ‘ofisi ni ‘oku ‘ikai ke fiema‘u ke fokotu‘u ha Komisoni Pule Lelei pea he‘ikai ha ola lelei ‘e ma‘u ‘i ha paasi e Lao Fakaangaanga koia, koe‘uhi te ne maumau‘i ‘a e ngaahi makatuliki malohi mo mahu‘ingataha ‘o e ‘Ofisi Tali Launga, ko ‘ene tau‘ataina ke pule‘i ‘ene founa ngaue ‘o fakatatau ki hono Lao, ka ‘oku fiema‘u ke fakamakalohi ‘a e fa‘unga ‘o e ngaahi ‘ofisi ‘oku lolotonga tu‘u.

Ko e Lipooti ‘eni.

Fepueli 6, 2013

Sea

Komiti Lao Tu'uma'u 'a e Falealea

Falealea 'o Tonga

NUKU'ALOFA

Re. Ko e anga 'o e vakai 'a e 'Ofisi 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai ki he ongo Lao Fakaangaanga – Ombudsman Bill 2012 mo e & Good Governance Bill 2012

Talateu

'I 'Okatopa 2012, na'e fakahu 'e he Pule'anga ki Falealea ha Lao Fakaangaanga 'e tolu, 'o taumu'a ke fa'u 'aki ha fa'unga fo'ou 'o e mafai sivilisi'i ngaue ke faka'ai'ai e ngaue lelei mo faitotonu (intergrity system) ma'a Tonga. Me'apango, kapau 'e paasi 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga, 'oku mau tui, 'e uesia 'aupito 'a e fa'unga 'o e ngaahi sino faka'ai'ai mo siofi 'o e ngaue lelei mo faitotonu 'i Tonga ni, 'i he ngaahi founga kehekehe, 'o kau ai 'a e holofa 'a e tu'unga lavame'a mo e tau'ataina 'o e 'Ofisi 'o e Ombudsman.

Na'e fakafoki e ngaahi Lao Fakaangaanga mei Falealea he faka'osinga 'o e 2012 ke fai ha toe talatalanoa ki ai mo e kakai ke tanaki mai ha ngaahi fakakaukau. Na'e 'ikai ke poupou'i e fa'unga fo'ou na'e fokotu'u mai ki he Komisoni 'o e Pule Lelei. Na'e poupou 'a e kakai ke fakalelei'i 'a e Lao Komisoni ki he Va mo e Kakai, kae fakapapau'i 'oku tau'ataina pea ke ola lelei.

Koe'uhi ko e mahu'inga 'o e kaveinga ni, na'e fatu ai 'a e lipooti ko 'eni, neongo na'e 'ikai ke fakaafe'i kimautolu ke 'oatu ha'amau fakakaukau, pe fakaafe'i ke kau atu ki he timi tokoni ki he Komiti 'a Falealea ki he Talatalanoa Fakafonua mo e Kakai, ke 'oatu ha'amau tokoni ki he Falealea, mo e Komiti Lao Tu'uma'u 'a e Falealea 'o fekau'aki mo e ngaahi Lao Fakaangaanga, koe'uhi ke tokoni atu ki he'enau fokotu'utu'u ngaue mo faitu'utu'uni 'o fekau'aki mo e ngaahi Lao Fakaangaanga ni.

1. Ko e fa'unga fo'ou kuo fokotu'u mai 'oku ngavaivai, pea ta'efe'unga

Ko e fa'unga fo'ou 'oku fokotu'u mai 'oku ne tataki ki ha fa'unga vaivai mo ta'efe'unga, pea te ne uesia lahi 'a e ngaahi pou-tuliki 'o e ngaue faka-Ombudsman, 'o 'ikai ke kei 'i ai hano 'aonga ka ko e hingoa 'ata'ataa pe.

‘E uesia lahi foki ‘e he fokotu‘utu‘u fo‘ou ni ‘a e fatongia fakatotolo mo lipooti ‘o e ‘Ofisi ‘o e Ombudsman.

‘I hono vakai‘i ‘o e Lao Fakaangaanga – (Ombudsman Bill 2012 and Good Governance Commission Bill 2012) ‘oku mahino mai ‘e hoko ‘a e Komisiona (Ombudsman) ko e tokotaha ngaue ‘a ha sino fokotu‘u ‘e he pule‘anga, ‘o ‘ikai ke ngata pe ‘oku sea ai ‘a e ‘Ateni Seniale, ka ‘e to e fiema‘u foki ke muimui ki he ngaahi tu‘utu‘uni ngaue ‘a e Pule‘anga. ‘Oku mole leva ‘a e mafai tau‘ataina ‘o e Ombudsman ki he ngaahi ngaue ‘a hono ‘ofisi, hange ko hono fokotu‘u (appointment) mo pule‘i ‘o ‘ene kau ngaue, pe ko hono ma‘u mo pule‘i ‘o ‘ene patiseti.

2. ‘E ala tuku ‘a Tonga kitu‘a mei he IOI

Ko e fa‘ahinga fokotu‘utu‘u pehe ni, ko e matu‘aki fehangahangai ia ‘o e fatongia faka-e-Ombudsman, ‘a ia ko ha ‘ofisa ‘oku fokotu‘u ‘e he Falealea ke fakatotolo tau‘ataina ki he ngaahi ngaue ‘a e pule‘anga. Kapau ‘e fakapaasi ‘e Falealea, ‘e holoki hifo leva ‘a e fatongia ‘o e Ombudsman ke tatau mo e tokotaha ngaue fakapule‘anga pea pule‘i ‘e he ngaahi tu‘utu‘uni ngaue ‘a e Pule‘anga pea ‘e fakaongoongo ‘ene fakahoko fatongia ki he tu‘utu‘uni ‘a ha va‘a ngaue ‘e taha ‘o e Pule‘anga. Kapau ko e ola ia ‘e a‘u ki ai, pea he‘ikai leva ke toe a‘usia ‘e he ‘Ofisi Ombudsman ‘a Tonga ‘a e makatu‘unga ke hoko ko ha memipa kakato ‘i he Kautaha Fakamamani–lahi ‘o e Ombudsman (International Ombudsman Institute). ‘Oku ‘oatu fakataha ‘eni mo e TU‘UTU‘UNI ‘a e IOI (IOI By-Laws) ki he ngaahi makatu‘unga ki he memipa, kataki ‘o vakai ki he ngaahi kupu ‘o e ‘Atikolo 2 ‘o e IOI By-Laws.

3. Founga fokotu‘u (appointment)

Ko hono fokotu‘u ‘o e kau Komisiona ‘o e Komisoni ki he Pule Lelei.

‘E lava ke fili ‘a e ni‘ihi ‘o e kau Komisiona mei he kau ngaue fakapule‘anga pea lava ke fokotu‘u mei ai hoko ko e Ombudsman pe Komisiona ki he Fakafepaki‘i ‘o e Faihala. ‘E uesia lahi heni ‘a e tu‘unga tau‘ataina, pe ko e fiema‘u ko ia ke vakai mai ‘a e kakai ‘o e fonua ‘oku tau‘ataina ‘a e ‘ofisi.

‘Oku fokotu‘u mai ‘e he Lao Fakaangaanga ki he Ombudsman 2012, ‘e faifatongia ‘a e Ombudsman ‘i he teemi ko e ta‘u ‘e tolu, lolotonga ko ia ko e teemi pule ‘o e pule‘anga ‘oku ta‘u ia ‘e fa.

‘E malava ‘i he fa‘ahinga fokotu‘utu‘u ko ‘eni, ke uesia e tu‘unga tau‘ataina ‘o e ngaue ‘a e Ombudsman, koe‘uhi ‘oku to–loto pe hono teemi ngaue ‘i he teemi pule ‘o e pule‘anga, pea ‘e ala hoko heni ha ngaue fakaongoongo mo fakahoholoto ‘a e Ombudsman koe‘uhi ke toe fakafo‘ou ‘e he pule‘anga lolotonga ‘a ‘ene aleapau ngaue.

Ko e tokolahitaha ‘o e kau Ombudsman ‘i mamani ‘oku fokotu‘u ki he lakanga ‘i ha teemi ta‘u ‘e nima, ‘a ia ‘oku lava ke toe fakafo‘ou. Ko e ni‘ihi tokosi‘i ‘o hange ko e Ombudsman ‘o e Vahefonua Vikatolia ‘o ‘Aositelelia ‘oku fokotu‘u ki he teemi ta‘u ‘e 10, ka ‘oku ‘ikai ke toe fakafo‘ou.

Ko e teemi ta‘u ‘e tolu ‘oku matu‘aki fu‘u nounou ke fakakakato e ngaahi fokotu‘utu‘u ngaue fakaetaki ‘a e Ombudsman pea mo fakahoko e ngaahi ngaue ‘oku ne palani ke fakahoko.

4. Ko ha Ombudsman tau‘ataina

‘Oku fiema‘u nai ke tau tafoki ‘o fokotu‘u ha founa fo‘ou ki ha me‘a ‘oku lolotonga ngaue lelei? ‘Oku lahi ‘a e ngaahi fa‘unga lelei te tau lava ‘o ako mei ai, pea kau ai ‘a e ngaahi fa‘unga kuo toutou fokotu‘u atu ‘e he ‘ofisi ni ki he ongo pule‘anga kimu‘a, kau ‘ofisa ma‘olunga ‘o e pule‘anga, hou‘eiki Minisita Lao, PSC mo e Kulupu Ngaue ki he Fakalelei ‘o e Fa‘unga ‘o e Ngaue Fakapule‘anga (WGSSR) ‘i he ta‘u ‘e ono kuo tau situ‘a ki ai.

Kuo mau toutou fokotu‘u atu ke ‘i ai ha Ombudsman tau‘ataina, kuopau ke lipooti (taliui) ki Falealea. Ke to e ‘ai ha fa‘unga pule kehe ‘i ‘olunga ‘o hange ko hono fatu mai ‘o e Komisoni ki he Pule Lelei, pea sea ai ‘a e ‘Ateni Seniale, pe ko ha sino fakafepaki‘i ‘o e faihala ke mo‘ulaloa ki ai ‘a e Ombudsman, ko e uesia ia ‘o ‘ene tau‘ataina. ‘Oku matu‘aki mahu‘inga ke tau‘ataina, koe‘uhi ko e mafai ‘o e Ombudsman ko ‘ene fokotu‘u atu pe ‘a e ngaahi me‘a ‘oku tui ‘oku totonu ke fakahoko (recommendations). ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai hano mafai ke fakamalohi‘i (enforce) ha tu‘utu‘uni. ‘Oku ‘ikai hano mafai ke fakahoko ha faka ‘ilo (prosecute). ‘Oku ‘ikai ke ngofua ke ngaue‘aki ha fakamo‘oni (evidence) te ne ma‘u koe‘uhi ko hono fatongia, ke hoko ko ha fakamo‘oni ki ha hopo ‘i he fakamaau‘anga, tukukehe ha ngaahi tukunga matu‘aki fakangatangata ‘o hange ko ha loi, pe fakahoko ha fakamatala ta‘emo‘oni pe fakamo‘oni loi (perjury) lolotonga kuo fakafuakava lolotonga ha faka‘eke‘eke kuo fai ‘e he Ombudsman.

‘I he taimi ni, ‘oku ‘ikai ha ‘Ofisi Ombudsman ‘i ‘Aositelelia, Nu‘usila, Kanata pe Pilitania ‘oku toe supavaisa ia pe fakatotolo‘i ‘e ha sino fakatotonu ngaue makehe. Kapau ‘e fai pehe, ‘oku ta‘ehoa leva ia mo e motolo ‘oku ngaue‘aki fakamamani–lahi ki he ngaue ‘a e Ombudsman, ‘a ia ‘oku fokotu‘u ‘e he Falealea pea lipooti e Ombudsman ki he Falealea.

5. Lava ke tanaki mai 'a e fatongia 'o e Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Faihala mo e Komisiona ki he Fakamatala ki he Ombudsman

'E lava 'o tanaki atu 'a e fatongia 'o e Komisiona ki he Fakamatala (Commissioner for Information) ki he Ombudsman. Ko e fatongia angamaheni 'eni ia 'oku ma'u 'e he Ombudsman 'o e Komoniueli 'o 'Aositelelia pea pehe foki mo e Chief Ombudsman 'o Nu'usila. Ko e Ombudsman Pule 'o Nu'usila ko Dame Beverley Wakem 'oku ne toe fatongia 'aki ko e Komisiona 'o e Fakamatala. Ko e talu 'eni mei he 1980 hono tanaki atu 'o e fatongia ni ki he 'Ofisi 'o e Chief Ombudsman.

Na'e toki fokotu'u 'e he Pule'anga 'Aositelelia 'a 'enau fuofua Komisiona 'o e Fakamatala 'i 'Okatopa 2010, 'o fokotu'u ki ai 'a Palofesa John McMillan, ko e Ombudsman 'o e Komoniueli 'o 'Aositelelia 'i he taimi koia. Kimu'a ai, na'e tanaki atu pe 'a e fatongia Komisiona 'o e Fakamatala ki he Ombudsman.

6. Feinga ke tataki mama'o e tokanga

Na'e ha mai mei he ngaahi talanga 'i he kaveinga mahu'inga ni, 'oku toko lahi 'a e kakai ngali falala'anga pea kau ai mo e kau fa'u lao 'oku 'ikai ke loto ke fokotu'u ha Ombudsman tau'atina, pea nau toutou lea 'aki 'a e ngaahi vaivai'anga mo e 'ikai ke lavame'a 'a e 'ofisi 'i he ngaahi ta'u kuo fononga mai ai.

'Oku 'ikai ko ha taimi 'eni ia ki he fetukuaki, pe fakakikihi. Kuo fuoloa ta'u e faifatongia mai 'a e 'Ofisi 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai, 'aki ha ki'i patiseti si'isi'i, tokosi'i e kau ngaue, pea 'ikai fe'unga mo hono me'angaue. Kuo toutou fakahoko atu 'a e ngaahi lipooti mo e fokotu'u 'o e fiema'u mahino ko ia ke tokangaekina mo tokoni'i pea fakamakalohi, koe'uhi ke a'usia ha tu'unga malohi ke fua hono ngaahi fatongia ki he fonua, pea fononga fakataha mo e tu'unga ngaue fakavaha'apule'anga, kae'uma'a mo e pule 'a e Lao. Ko e ngaue lahi kuo fai, pea kau ai 'a hono fakaafe'i mai ki Tonga ni 'a e kau Ombudsman tu'ukimu'a 'i he Pasifiki, 'Aositelelia mo Nu'usila ke fai ha tokoni ki he kau taki 'o e pule'anga 'i hono fakakaukau'i ha fa'unga ngaue faka-Ombudsman 'oku taau ma'a Tonga.

'Oku 'ilonga 'aupito ko e taha 'o e palopolema lahitaha 'i he ngaahi matavaivai'anga fakaelao mo e fakangatangata 'o e 'ofisi ni, ko e 'ikai ke ma'u 'e he Pule'anga "loto'aki fakapolitikale" (political will) ke fakahoko ha ngaue fakamaatoato, pea tokanga'i fe'unga 'a e 'ofisi.

'Oku totonu ke tau ako mei he ngaue na'e fakahoko atu kimu'a 'e ha ni'ihi 'o e pule'anga pea fokotu'u ai 'a e 'ofisi 'o e Komisiona mo e Fakafepaki'i 'o e Faihala 'i he Mosimani Building 'i he

2007. Na'e fakamafola 'i he Televisone Tonga, pea pulia hifo ai pe, 'o longo 'aupito. Ko 'ene toki onгона mai 'eni.

'Oku mau fakatauange 'e tokoni 'a e lipooti ni ki he kau memipa 'o e Komiti Lao Tu'uma'u ke nau fakahoko ha tu'utu'uni 'o makatu'unga mei he ngaahi fakamatala lelei, totonu mo mo'oni, 'i ha 'isiu matu'aki mahu'inga pehe ni ki he Tonga, kotoa.

Ngaahi fakamatala tokoni

'Oku 'oatu fakataha heni mo e ngaahi pepa mahu'inga 'oku mau tui 'e tokoni lahi ki ho'omou faitu'utu'uni ki he tukunga 'o e Lao Fakaangaanga 'oku talanga'i.

Fakamatala Tanaki Mai "A" ko ha ngaahi mataivaivai mahino te ne uesia kovi 'a e fa'unga 'o e ngaahi va'a ngaue ki hono faka'ai'ai 'o e ngaue lelei, pule 'a e lao mo e faitonutonu 'i Tonga. 'Oku toe talanoa makehe 'a e pepa ko 'eni ki he ngaahi makatu'unga 'oku ne fatu ha fa'unga ngaue faka-Ombudsman 'oku ola lelei. Pea, fokotu'u atu mo ha ngaahi fakakaukau lelei pehe ki ha ngaahi motolo/sipinga te tau ala ako mei ai.

Fakamatala Tanaki Mai "B" ko ha pepa 'a Mats Melin 'i he kaveinga ko e Kau Ombudsman mo e kau Fakamaau, 'i he va 'o e Lao mo e Politikale (*Ombudsmen and Judges between law and politics*). Ko Mats Melin, ko e Ombudsman malolo 'o Sueteni pea ko e Tokoni Palesiteni mo Palesiteni Le'ole'o malolo 'o e International Ombudsman Institute (IOI). Na'e lea 'i he kaveinga ko 'eni 'i he Semina Fakafonua hono 8 'a e Kautaha 'a e Kau Ombudsman 'o 'Iulope, 'i Fepueli 4, 2013 'i Copenhagen, Tenima'ake. 'Oku 'i ai e ngaahi fakakaukau fekau'aki mo e fatongia 'o e Ombudsman, ngaahi mafai mo e tau'ataina, 'oku mau tui 'e 'aonga ki he ngaue 'a e Komiti. Ko Melin 'a e palesiteni lolotonga ia 'o e Fakamaau'anga Lahi Fakangaue 'o Sueteni (Supreme Administrative Court). Na'e fokotu'u ia ki he lakanga ni 'e he pule'anga Sueteni 'i 'Aokosi 26, 2011. Na'e hoko ko e Ombudsman talu mei he 2004.

Fakamatala Tanaki Mai "C" Lao 'a e IOI (By-Laws);

Fakamatala Tanaki Mai "D" ko ha fokotu'u ki ha lao fakatonutonu ki he Lao Komisiona ki he Va mo e Kakai 2001 – ko e fokotu'u kuo 'osi fakahu atu ki he Komisoni 'a e Kau Ngaue Fakapule'anga, Kulupu Ngaue ki he Liliu 'o e Fa'unga 'o e Ngaue Fakapule'anga (WSSR) 'i 'Aokosi 2011. Ko e fokotu'u tatau kuo 'osi fakaa'u ki he pule'anga, mo e kau 'ofisa ma'olunga 'i he ngaahi taimi kehekehe lolotonga e ta'u 'e ono kuo tau situ'a ki ai;

Fakamatala Tanaki Mai "E": Ngaahi Motolo/Sipinga mo e Ngaahi Fakakaukau ki hono fakalelei'i 'o e 'Ofisi 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai, pea mo hano fokotu'u ha 'Ofisi 'o e Fakafepaki'i 'o e Faihala 'i Tonga;

Fakamatala Tanaki Mai "F": ko e fa'unga ngaue 'a e Ombudsman (mafai ki he fakatotolo mo faka'eke'eke - inquisitorial vs fakakikihi fakalao mo tekunikale 'i fakamaau'anga - adversarial); **Fakamatala Tanaki Mai "G":** Ngaahi Tefito'i Tui/Tokateline 'a e Forum ki he Taki Lelei (Forum Principles of Good Leadership). Tefito'i Tui 1(ii)(g) fokotu'u mo fakaivia ha ngaahi sino ngaue hange ko Komisiona Ombudsman, ke ne fakatotolo tau'atina 'a e ngaahi launga 'a e kakai 'o fekau'aki mo e ngaahi ngaue pe faitu'utu'uni 'a e pule'anga.

Fakamo'oni

Sateki H. 'Aho (Komisiona Le'ole'o)

Hokohoko atu tokoni mei he sino fakavaha'apule'anga mo fakafeitu'u

Ko e tokoni 'oku ma'u 'e he 'Ofisi ni mei he sino faka-kautaha fakamamani-lahi, International Ombudsman Institute (IOI) pea mo e sino faka-kautaha fakafeitu'u, (Australasian-Pacific Ombudsman Regional - APOR). 'Oku fakatefito 'eni 'i he fevahevahe'aki 'o e 'ilo mo e ngaue, feako'aki, pea malava ke 'omai ha kau mataotao ke tokoni 'i ha ngaue pe fakatotolo 'i ha fonua 'e taha, 'o hange pe ko hano unga mai ha 'ofisa tekunikale ke tokoni 'i ha fakatotolo 'oku fekau'aki mo ha mala'e makehe 'oku 'ikai ke a'usia 'e he 'Ofisi ni ha poto'i pehee. Tukukehe, 'a hono fakapa'anga mai 'a e kau atu ki he ngaahi fakataha, ako mo e ngaahi konifelenisi, tu'upau mo fakata'u.

'Oku kau foki 'a e 'Ofisi ni 'i he kau memipa kamata (founding member) 'o e sino ngaue tokoni si'isi'i ange mei he kautaha fakafeitu'u, 'oku 'iloa ko e Pacific Ombudsman Alliance, 'a ia na'e fokotu'u 'i he 2008 ke nofotaha 'ene tokanga 'i hono tokoni'i mo poupu'i 'a e fakalakalaka 'o e ngaahi 'ofisi faka-Ombudsman 'i he ngaahi fonua iiki 'o e Pasifiki.

Fatongia 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai

Ko e tefito'i fatongia 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai ke fakahoko ha fakatotolo tau'atina ki ha ngaue pe faitu'utu'uni 'a ha potungaue pe kautaha 'a e pule'anga ('a e 'oku ha 'i he Tepile ki Lao Komisiona Ki he Va mo e Kakai 2001), 'oku nau ongo'i 'oku uesia ai kinautolu pe mole ai ha'anau totonu.

Koe'uhi ko 'emau ngaue ko ia, 'oku malava ai ke mau faka'ai'ai 'a e founa ngaue lelei, pea tataki ki he pule lelei. 'Ikai ke ngata ai, 'oku malava ke fokotu'u atu ha ngaahi fakalelei ki ha founa ngaue 'oku vaivai pe 'ikai ola lelei, 'o tupu ai ha maumau.

‘Oku lava ke fakahoko mai ‘a e ngaahi launga ‘i he a’utonu mai ki he ‘ofisi, telefoni, pe fakahoko ‘i ha tohi.

Ko e fakatotolo kotoa pe ‘oku fakahoko ‘e he Komisiona ‘oku ‘ikai ke filifilimanako pea ‘oku tau‘ataina. ‘Oku malu‘i ‘o ‘ikai ke faka‘ataa ke fakaha ki tu‘a.

Ko e ngaahi tefito‘i ‘ulungaanga mahu‘inga ‘o ‘emau faifatongia:

- Tau‘ataina
- ‘Ikai filifilimanako
- Anga-totonu
- Faingofua ke ngaue‘aki
- Vave
- Potupotu-tatau
- Palofesinale
- Ngaue fakataha

‘I he ‘osi hano fakatotolo‘i ‘o ha launga, pea tui ‘a e Komisiona ‘oku taau ke fai hano fakalelei‘i, ‘e lava ke ne fokotu‘u atu ha ngaahi me‘a ke fakalelei‘aki ‘a e maumau kuo hoko, ‘o fakatatau ki he‘ene tui ‘oku taau. Ko e fatongia ‘eni ‘oku faitatau ai ‘a e Komisiona mo e fatongia ‘o e ngaahi ‘Ofisi faka-Ombudsman ‘i he tapa kehekehe ‘o mamani.

‘I hono fatongia ko eni, ‘oku lava ai ‘e he Komisiona ‘o veteange pe fakalelei‘i ‘a e ngaahi palopolema fakangaue (administrative) ‘oku ‘ikai fa‘a malava lelei ‘i he fakamaau‘anga, fale alea pe ko e mafai fakahokongaue pule (executive).

‘Oku mau taumu‘a ‘aki ke fengaue‘aki lelei mo vaofi mo e ngaahi va‘a ngaue ‘o e pule‘anga, koe‘uhi ke faka‘ai‘ai ‘a e founga ngaue lelei, faitotonu mo ola foki. Ko ‘emau ‘amanaki ia mo e me‘a kuo mau ngaue ki ai, ‘o hange ko e langi mama’o ‘a ‘Ene ‘Afio Siaosi Tupou V, ‘i he‘ene kei Pilinisi Kalauni Tupouto‘a ‘i he‘ene poupou ke fokotu‘u ‘a e ‘ofisi ni ‘o fakatatau ki he Lao Komisiona ki he Va mo e Kakai 2001.

‘Oku poupou pea faka‘ai‘ai ‘e he fatongia ‘o e Ombudsman ‘a e pule lelei mo e falala ‘a e kakai ki ha fa‘unga pule ‘oku lava ke sivilivi‘i ‘e he ngaue faka-Ombudsman. Kuo fai ‘a e ngaue vaofi pea mo e ngaahi potungaue mo kautaha ‘a e Pule‘anga ke mahino ko e founga ngaue ki he launga ko e me‘a mahu‘inga ia ki hono sivi ‘aki ha fakahoko ngaue pe ‘oku lelei pe ‘ikai. ‘Oku

mau tokanga lahi ki he totonu ke faingofua mo ngaue‘aki faingofua ‘a e ngaahi founa tali launga. Kuo fakaha foki ki he ngaahi potungaue ‘a e Pule‘anga ko e launga ‘oku mahu‘inga pea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ‘e fakakau atu ia ki he polokalama fokotu‘utu‘u ngaue fo‘ou (reform) ‘a e kau ngaue fakapule‘anga. ‘Oku ‘i ai e ‘amanaki ‘e tali ‘e he Potungaue ‘a e Kau Ngaue Fakapule‘anga.

Lao

‘Oku fakamatala‘i ‘a e fatongia ‘o e Komisiona mo hono ‘Ofisi ‘e he Lao ‘o e Komisiona ki he Va mo e Kakai 2001.

Ngaue

Na‘e vahe‘i mai ‘e he pule‘anga ‘a e T\$134,100 ke ngaue‘aki ‘e he ‘Ofisi ‘i he ta‘u fakapa‘anga 2012-13. Na‘e ngaue‘aki ai ‘a e T\$126,649 lolotonga ‘a e ta‘u ‘oku lipooti atu ni. Na‘e ofi he peseti ‘e 80 ‘a e fakamole ki he vahenga ‘o e kau ngaue. Pea ko e toenga ki he ngaahi fakamole fakahoko ngaue ‘a e ‘ofisi.

Faka‘eke‘eke launga mo e fakatotolo kakato

Ko e konga lahi ‘o e ngaahi launga ‘oku ma‘u ‘i he ‘Ofisi ‘o e Komisiona ki he Va mo e Kakai ‘oku fakalelei‘i ‘i he founa vave – ko hono vakai‘i mo faka‘eke‘eke, ‘o lava ai ke fakapapau‘i pe ‘oku ‘i loto ‘a e ‘isiu ‘oku launga‘i ‘i he mafai ‘o e ‘ofisi, pe ‘ikai, pea kapau ‘oku ‘i loto, ‘oku fiema‘u nai ke fakahoko ha fakatotolo kakato, pe fakalelei‘i ‘i ha faka‘eke‘eke mo e femahino‘aki. ‘Oku fakahoko ‘a e fakatotolo kakato ange ki he ngaahi ‘isiu ‘oku faingata‘a ange. Ko e tu‘utu‘uni ke hoko atu ha fakatotolo kakato, ‘oku makatu‘unga ia ‘i he ngaahi ‘uhinga.

- Fiema‘u ke ‘omai ha ngaahi fakamatala mei he lekooti ‘oku tauhi ‘e he va‘a ‘o e pule‘anga
- Ko e natula ‘o e launga ‘oku fakahoko ‘e he tokotaha launga
- Ko e taimi ‘oku fiema‘u ‘e he va‘a ‘o e pule‘anga ke tali mai ‘a e fiema‘u fakamatala pe fakamo‘oni ‘a e Komisiona
- Ko ha ngaahi ola ‘oku ha mai ngalingali ‘e uesia ai mo ha kakai kehe ‘i he ‘isiu ‘oku launga‘i

Ngaahi launga

Na‘e ma‘u ha launga ‘e 10 ‘i he 2012 - 2013. Na‘e fakakakato e ngaue ki he launga ‘e tolu, hili ha ngaahi fetalanoa‘aki mo faka‘eke‘eke, ‘o a‘usia e femahino‘aki mo e ola lelei. Ko e launga ‘e ua, na‘e ‘omai ia ki he ‘ofisi ni, ka ‘oku lolotonga ‘i he fakamaau‘anga ia he taimi tatau, pea ko e launga ‘e nima na‘e fekau‘aki ia mo e ngaahi me‘a ‘oku ‘ikai kaunga ki ai e mafai ‘o e Ofisi.

Ko e kaha‘u

‘Oku ‘i ai e ‘amanaki lelei ‘oku loto‘aki ‘e he Pule‘anga ke fakalelei‘i mo fakamakalohi ‘a e fa‘unga ‘o e ‘Ofisi ni, neongo ‘oku tuai e ngaue ko ia, pea li‘aki fuolua ‘i ha tu‘unga vaivai. ‘I he taimi tatau, ‘oku koloa‘ia ‘a e ‘ofisi ‘i he lava ke fengaue‘aki mo e ngaahi ‘Ofisi Ombudsman lalahi mo ‘iloa ‘i mamani, ko ha fakalotolahi makehe mo e tokoni lahi ki he ki‘i ‘ofisi ni. ‘Oku ‘uhinga heni mo e fakamalo ki he International Ombudsman Institute (IOI), Australasia–Pacific Ombudsman Regional Conference (APOR) mo e Pacific Ombudsman Alliance (POA).

‘Oku mau faka‘amu ke pukepuke ‘a e fengaue‘aki ko ia pea malava ke hoko atu ki ha fakafetongi fakangaue ‘o ha kau ngaue ke hoko atu ‘a e feako‘aki mo faka‘ai‘ai ‘a e ngaue ke tulifua ki he ta‘au ‘o e ngaue fakamamani–lahi mo e teke ke faitotonu mo ‘ata–ki–tu‘a ‘a e ngaue mo e faitu‘utu‘uni.

‘E malava ke ma‘u ‘e he ‘Ofisi ni ha tokoni fakapa‘anga ke fakapa‘anga ‘aki ha ngaahi fakalakalaka, ‘i ha tapa pe ‘e fiema‘u, Ka kuo pau ke tomu‘a ‘ilo‘i pe ko e ha ‘a e fakakaukau ‘a e pule‘anga ki he fotunga ‘o e ‘ofisi ‘oku nau fiema‘u.

Kuo loto ‘a e POA ke fakapa‘anga ‘a e polokalama talaki ‘o e ngaue ‘a e ‘Ofisi ni, pea ke faka‘ai‘ai ‘a e kakai, ngaahi ako, ngaahi kautaha taautaha mo e ngaahi siasi ke nau ‘ilo mo ngaue‘aki ‘a e founga ngaue tali launga, mo e ngaue ki hono fakalelei‘i ki ha solova‘anga.

Ka ‘e kei fakatatali ‘a e me‘a kotoa ke mahino e tukunga ‘o e ‘ofisi ni.

‘Oku mau faka‘amu ke fakalelei‘i ‘a e ‘Ofisi ni, ‘i hono Lao, fakatokolahi mo ‘omai ha kau ngaue Ke tanaki mai ‘a e poto‘i fe‘unga, pea tautefito ki ha Komisiona tu‘uma‘u, pea ke ‘omai ha patiseti te ne lava ke fakaivia e ngaue ‘o fakatatau ki he mafai mo e ‘amanaki ‘oku hilifaki mai.

‘Oku matu‘aki mahu‘inga ke ‘omai ha taha totonu, ‘oku ‘i ai ‘ene visione ki he ngaue ‘oku ha‘u ke ne fakahoko, pea ‘oange mo ha ngaahi faka‘ai‘ai fe‘unga mo taau ke fie nofo ‘o fakahoko e fatongia (continuity). Ko hono fehangahangai ‘oku lolotonga palopolema‘ia ai ‘a e ki‘i kau ngaue vaivai ‘a e ‘Ofisi ni, he lolotonga ni.

‘Oku mahu‘inga ke toe fakaongo atu, ko e sio ki he kaha‘u na‘a leleiangē ke ‘ai ‘a e fa‘unga Ombudsman ke ngaue lelei ia, pea fakateunga, pea toki fai ha sio makehe ki he Anti-Corruption koe‘uhi ko e ngaue lahi ‘aupito ‘e fai ki ai, pea fiema‘u mo e pa‘anga lahi ‘aupito ki

ai. Mahalo na'a leleiange ke fai ha fekumi ki ha founa ke ue'i hake 'a e fatongia 'o e Komisiona Fakafepaki'i 'o e Faihala ke hoko ko ha fatongia tanaki mai ki he Komisiona Ombudsman.

'E lelei 'aupito ke tamate'i 'aupito 'a e Lao Fakaangaanga ki he Komisoni ki he Pule Lelei, koe'uhi ko e ngaahi 'uhinga mahino kuo fakamatala ki ai 'a e fakamatala fakata'u ko 'eni.

Fakama'opo'opo.

'Oku 'i ai e 'amanaki lelei mo e tu'amelie ki ha ngaahi liliu lahi mo lelei 'e hoko 'i he 2014. Ko e ta'u mahu'inga. 'Oku 'amanaki ke fakahoko ai 'a e fili 'o e kau fakafofonga ki Falealea, pea fili ai mo e pule'anga ke hoko atu 'a hono tataki 'o e fonua mo hono kakai.

'Oku faka'amu 'a e 'Ofisi 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai ke fakatokanga'i 'a hono mahu'inga. 'E lava ke hoko ko e takimu'a 'i he teke malohi 'o e Pule 'a e Lao, 'Ata-ki-tu'a 'a e ngaue mo e founa faitu'utu'uni mo e faitotonu. Ko e ngaahi uho 'eni 'o e Pule Lelei, pea 'oku ho'ata mai hono fua 'i he ngaue lelei mo e ola fakafiemalie.

'Oku mahu'inga ke fakamakalohi 'a e Lao Komisiona ki he Va mo e Kakai, fa'unga fakangaue, pea 'oange ha patiseti lahi fe'unga ke fataki 'aki e ngaahi fatongia mo e ngaahi fakalelei 'oku fiema'u.

'Oku 'i ai 'a e totonu 'a e kakai ke launga ki he pule'anga, 'i ha ngaahi fehalaaki pe tonounou. Ko e fatongia 'o e pule'anga, ke fakahoko ha ngaue pea ne tali 'a e launga kuo 'omai.

'E matu'aki fiema'u 'aupito ha 'ofisi ngaue ola lelei, ke ne fataki e fatongia ko ia. Ko e 'ofisi 'eni. 'Oku fiema'u ke fakaivia mo pou pou'i ke ne 'omai 'a e ola ko ia.

Ngaahi lakanga 'I he 'Ofisi e Komisiona e Va mo e Kakai

